

УДК 94 (477) 04

Скрипник Л.В., Черкаський державний технологічний університет.

Скрипник Людмила Василівна (1983 р.н.). У 2005 р. закінчила з відзнакою магістратуру історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Коло наукових інтересів – військова історія, політологія, краєзнавство та етнологія.

ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ 1709 р. ДЛЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті проаналізовано головні політичні наслідки Полтавської битви 1709 р. для Гетьманщини, основні зміни в політиці Петра I, їх вплив на політичну свідомість української старшини.

The article analyzes the main political consequences of the Poltava battle 1709, changes in Peter I policy, its influence on political consciousness in Ukraine.

У сучасній українській історичній науці існує досить широке коло дискусійних питань. Ці питання постають доволі гостро, оскільки переважна більшість з них пов'язана з політичними та ідейними переконаннями дослідників. Серед таких особливо актуальних питань постає проблема переходу І. Мазепи на бік Карла XII. Проте предметом нашого дослідження постають наслідки Полтавської битви для Гетьманщини. Необхідно розрізнити ці дві проблеми, оскільки наслідки “зради” Мазепи проявились і були відчутними вже в 1708-1709 рр. у вигляді тотального зруйнування Меншиковим гетьманської столиці Батурина, Запорозької Січі, репресій проти тих, хто підтримував задуми гетьмана. Наслідки поразки шведських військ під Полтавою носили більш глобальний характер, а деякі з них відчуваються і сьогодні.

Варто звернути увагу на те, що радянські історики, чії праці присвячені дослідженню Полтавської битви 1709 р., наголошують на її позитивних наслідках для Росії, не роблячи навіть натяку на політичні наслідки для Гетьманщини. Це пояснюється тим, що таким чином виключались будь-які думки з приводу історичної обгрунтованості автономії України [1]. Неодноразово в монографіях підкреслювалась братня єдність російського, українського та білоруського народів у боротьбі проти шведських загарбників. Просто небезпечно було підкреслювати, що Гетьманщи-

на і Московія були абсолютно різними, а не єдиною монолітною державою, і наслідки для обох були теж різними.

Якщо радянські історики досліджували передусім тактику, стратегію та чисельність воюючих сторін, то сучасні українські дослідники та представники діаспори звертають увагу на політичні розрахунки Мазепи та його прибічників, висвітлюють події, які раніше залишались “білими плямами”. Наприклад, зруйнування Батурина в радянські часи розцінювалось як позитивний стратегічний крок Петра I, який завадив Мазепі надати Карлу XII суттєву допомогу. Сучасний дослідник С. Павленко наводить кількість жертв та наслідки такого кроку для населення України [2]. Щодо наслідків виступу мазепинців, то С. Павленко визначає: “Царизм не випадково наважився ліквідувати автономний устрій у Гетьманщині не в 1708-1710 рр., як намічалось, а лише в кінці XVIII ст. У цьому хоча й невелика, але перемога мазепинців” [3].

Л. Мельник визначає такі головні наслідки Полтавської битви: кінець двовладдя гетьмана І. Мазепи та гетьмана І. Скоропадського, припинення військових дій у самій Гетьманщині, а також зміцнення московського самодержавства і поступове обмеження влади гетьмана та автономії Гетьманщини [4].

Наслідки поразки гетьмана І. Мазепи для всіх верств українського населення визначив та-

кож Р. Млиновецький. Він, зокрема, вказує на страшні репресії, проведені проти козацької старшини в Лебедині, повне підпорядкування української церкви московській церковній владі, ліквідацію української зовнішньої торгівлі, поступове перетворення рядового козацтва на напівзакріпачене селянство [5].

В. Горобець у своїй праці “Примерк гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I” вказує, що “Інтеграційна діяльність російської корони щодо України значно посилилась з початком реформаторської діяльності Петра I, яка переслідувала чітко виражені імперські цілі. Виступ гетьмана Івана Мазепи та його прибічників лише на короткий час загальмував інкорпораційні процеси, які після їх поразки продовжилися з новою силою” [6].

Б. Нольде, професор Петербурзької політехніки, аналізував історичний розвиток відносин України та Москви, звертаючи увагу на їх юридичну сторону. Хоча Б. Нольде користувався вже виданими документальними матеріалами, його праця “Автономія України з історичного погляду” [7] цінна тим, що подає еволюцію політичних відносин між Україною та Росією, а не лише розгляд окремого періоду. Це дає змогу виявити зміну політичного курсу Москви щодо Гетьманщини після Полтавської битви. “Перехід до нової форми одностороннього забезпечення автономії України, – писав Б. Нольде, – стає dokonаним після останньої рішучої спроби української влади скинути з себе підданство Москві після зради Мазепи” [8].

Б. Якимович указує на такі суттєві наслідки битви: “Полтавська катастрофа стала найважчим ударом для українського народу, перебила йому хребет, зламала самостійницькі ідеали. Найстрашніше було те, що на службу державі Петра цілком переходить і так частково зіпсує українське духовенство, розриваючи традиції національної церкви. Московський режим з його батогами, тортурами, засланнями в Сибір тяжко деморалізує козацьку старшину, еліту українського народу” [9].

На сьогодні комплексного дослідження наслідків Полтавської битви 1709 р. поки що немає. Історики висловлюють свої думки з цього приводу в кількох рядках або в межах спеціальних праць, які так чи інакше торкаються даної проблеми (наприклад російсько-українські політичні відносини першої половини XVIII ст.) Саме тому автор ставить за мету визначити та комплексно дослідити політичні наслідки для Гетьманщини, які принесла Полтавська битва 1709 р.

Згідно з “Військовим енциклопедичним словником”, битва до другої половини XIX ст. – це “вирішальне зіткнення головних сил воюючих сторін, яке розгортається на обмеженому просторі і носить характер кровопролитної масової і відносно швидкоплинної рукопашної бою з метою розгрому противника” [10].

Проте за таким визначенням губляться люди, їхні думки, їхні долі, а залишаються лише позначки та стрілки на мапах, кількість гармат, розташування військ. Дослідники аналізують безпосередні результати військового зіткнення, кількість жертв, вартість збитків. На нашу думку, варто підтримати погляди російського академіка Ю.О. Полякова, який пропонує розглядати історичний процес “як комплексний, який відображає багатшаровість всіх людських спільнот, які існували, і велику кількість постійних і минулих факторів, що впливали на нього” [11]. В історичному процесі існує безліч русел, які переплітаються, впливають один на одного, йдуть паралельно, змінюють, усувають чи сприяють появі та ін. Тому необхідно з’ясувати, чи змінила перемога у Полтавській битві 1709 р. політичний курс Петра I щодо централізації держави, а також визначити її вплив на політичну свідомість старшини.

У першу чергу, необхідно підкреслити, що перемога Петра I у Полтавській битві 1709 р. не була головною і єдиною причиною для розгортання його централізаторської політики. Такі тенденції існували ще до цієї події. В.М. Горобець та О.К. Струкевич, які досліджували українсько-російські політичні відносини XVII-XVIII ст., політичний курс російського керівництва щодо України визначають як перехідний, за якого продовжували існувати старі “московські” підходи, але дедалі більшого поширення набували нові – “імперські” [12].

Ці дослідники вважають, що виникнення і нагромадження інкорпораційних тенденцій, поява в царському оточенні планів реформування державного устрою Гетьманщини простежувались з кінця XVII ст. до першої половини 1708 р. В умовах, коли шведські війська були присутні в Україні, Петро I змушений був тимчасово відмовитись від реформаторських задумів. Протягом кінця 1708 – першої половини 1709 р. уряд Петра I активно поширює заяви щодо збереження козацьких прав і вольностей, ліквідує оренди та деякі інші вкрай непопулярні в Україні статті оподаткування, зобов’язує російських офіцерів поводитися з козацькою старшиною “наскільки можливо ласкаво” тощо [13].

Проте здобута під Полтавою перемога дає змогу Москві, відкинувши щойно декларовану турботу про козацькі права, рішуче перевести стосунки з гетьманом у зовсім іншу тональність. Тому можемо стверджувати, що Полтавська перемога Петра I зіграла роль каталізатора в процесі обмеження української автономії, прискорила та поглибила цей процес. Так, уже 18 липня 1709 р. Петро I запроваджує в Україні інститут царських резидентів, прерогативою яких був широкий спектр функцій політичного нагляду, контролю (явного і таємного) за діяльністю гетьмана та старшини. На цю посаду Петро I призначив стольника Ізмайлова “для своїх, великого государя, справ і порад”. Таємною інструкцією цар зобо-

в'язував його "дивитись пильно, щоб як у ньому, гетьмані, так і в старшині, і в полковниках жодної схильності до зради і до підбурення народу не було" [14]. Для реальної підтримки резидента в Глухові розмістили два піхотних полки. Згодом цю посаду посів стольник Протасєв. Він контролював зовнішньополітичну, фінансову, економічну та військову діяльність гетьмана Скоропадського, брав безпосередню участь у призначенні старшини на військово-командні посади.

У 1708 р. в Україну вводяться російські полки, десять з яких і після завершення воєнної кампанії залишаються на її території як гарант лояльності українських політиків, а їх утримання покладається на плечі місцевого населення. Як зазначає О. Грушевський, війська повинні були забезпечувати вірність українців та стримувати можливі ворожі тенденції та настрої, до того ж "ця ціль присутності російських військ на Україні не була тимчасовою: доглядати за місцевою людністю російський уряд вважав потрібним і після Полтави" [15]. Коли зовнішня загроза для України зменшилася, Скоропадський звертався до царя з проханням вивести частину російських військ з України та зменшити тягар воєнної служби козацьких полків. Петро I не задовольнив цього прохання, і скарги на прикрий стан України та прохання полегшення були звичайним рефреном у зносинах Скоропадського з царем. "Петро I нищив Україну методом охлократичним, – писав В. Липинський. – Систем був такий: обіщувались пільги народові од панів, якщо народ заявиться за безпосередньою залежністю од царської влади. Народ, розуміється, заявлявся. Тоді прислалі царських урядовців і військо московське, яке дерло з народу три шкури..." [16].

Так звані "Решетилівські статті" 1709 р. остаточно включали українське козацьке військо до складу російських збройних сил, зробивши його частиною царської армії, хоч протягом усієї першої половини XVIII ст. воно продовжувало зберігати багато самобутності у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командування [17].

У ході ліквідації автономії України козацьке військо втрачало свою відносну незалежність, що виявилось насамперед у зміні системи керівництва. Перемога під Полтавою розв'язувала Петру I руки – у другому і третьому десятиріччях XVIII ст. він почав нищівно ламати усталені форми керівництва та організації козацького війська.

Таким чином, реформаторські тенденції щодо України існували ще до Полтавської битви, навіть до переходу Мазепи на бік Карла XII. О. Гуржій визначив, які були плани царя в 1707 р.: "Замість козацького він хотів створити регулярне наймане військо під командуванням московських старшин... Разом із тим планувалося скасувати інститут гетьманства, розпустити старшину, а владу в країні передати губернаторам" [18]. Тобто передбачалась повна ліквідація

автономії України. В умовах присутності шведів в Україні Петру I необхідні були підтримка населення та новий гетьман, тому реалізувати ці плани було небезпечно. Полтавська битва сприяла впровадженню цих планів у життя.

Про стосунки між царем і гетьманом датський посол Юль Юст, який у 1709-1712 рр. побував у Росії, зазначає: "Цар постійно тримає на Україні міністра, щоб той пильно стежив за гетьманом... Крім того, під час походів при Скоропадським стоїть російський генерал-майор Бутурлін, комендант три- чи чотиритисячного відділу добре навчених російських жовнірів" [19].

В досліджуваній нами період існували і "московські" і нові "імперські" підходи. Адже нерідко сучасні дослідники залишають поза увагою той факт, що до 1713 року не існувало ні "Росії", ні "росіян" – існувало "Московське царство" [20]. Проте імперські тенденції набували все більшої ваги, ставали сильнішими. Автономія Гетьманщини невпинно обмежувалась, влада царя та царських урядовців посилювалась. Ігор Андрєєв, російський дослідник, у своїй статті "Мазепа: герой или изменник" зазначає, що "Імперські інтереси гальмували розвиток не тільки України, а й власне Великої Росії. В кожному випадку при зіткненні імперського і національного перше переважало" [21].

Із цього приводу цікавою є думка шведського автора Петера Енглунда, який займався історією Полтавської битви: "Перемоги часто схиляють до самозаспокоєння і консерватизму, тоді як невдачі підштовхують до зміни поглядів і розвитку" [22]. Якщо Швеція позбулась великодержавності, що привело її до економічного добробуту через відсутність військового тягаря, то Росія, навпаки, мала всі передумови для створення імперії, яка гальмувала її розвиток. До того ж інтереси Гетьманщини і Російської імперії були кардинально протилежними: "Петро прагнув створити нову державу, здатну як у військовому, так і в економічному плані змагатися з європейськими державами. Ця політика була можлива тільки при найжорстокішій централізації" [23]. Це суперечило інтересам Гетьманщини, оскільки означало обмеження та згодом ліквідацію її автономії.

Дозволимо собі не погодитися з думкою радянських дослідників М. Павленка і В. Артемонова, що "загальною у верхах і низах була ідея рятівниці і святості центральної влади і добровільного підкорення самодержцю" [24]. Ті, хто не підкорялися, були нещадно закатовані, інші – залякані та обдаровані маєтностями. Полтавська битва суттєво позначилась на політичній свідомості української старшини. Прибічники І. Мазепи були фізично знищені, тому вже не могли проявляти автономістських ідей. До часів жахливого терору в Україні після полтавського погрому належать спогади німців Вебера і Манштайна, в яких дуже правдиво передано настрої українського громадянства під тиранією Петра I.

“Московський генерал Меншиков приніс на Україну всі страхоття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано; Україна залита кров’ю, зруйнована грабунками, і скрізь відкривається страшна картина варварства переможців” [25].

Лояльна частина старшини була залякана такими розправами, підкуплена конфіскованими маєтностями мазепинців. Саме ця частина української старшини стала політично інертною. На думку російської дослідниці Т.Г. Яковлевої, “Правда полягала в тому, що багато старшин спокійно сприйняли перспективу перетворення на мирних російських дворян-поміщиків, якими вони й стали у майбутньому” [26]. Політичні привілеї, права, свободи були вже поза увагою, залишався лише матеріальний добробут. Цієї думки дотримується також і І. Джиджора: “Новий Петрів режим... замкнув для українського суспільства, головню для вищих його клас, всякі можливості дороги і способи для проявлення енергії молоді суспільності з виїмком одної можливості: устроювати свій добробут по найкращому своєму розумінню” [27].

Цей приклад підтверджує думку А.Дж. Тойнбі про те, що у випадку, коли група, стан чи клас відчувають певні утиски, мають великий стимул до розвитку інших властивостей в інших галузях: “Втративши щось життєво важливе, направляють свою енергію на вироблення властивості, яка відшкодовувала втрату, у чому, як правило, досягають значних успіхів” [28].

Цілком зрозуміло, що такою властивістю в боротьбі за виживання стало прагнення матеріально забезпечити себе і своїх нащадків. Розуміючи, що гетьман має влади все менше, представники старшини звертаються до царських урядовців за підтвердженням своїх маєтностей – після нещастя з Мазепою виникли сумніви, чи не збирається цар скасувати мазепинські роздачі маєтностей. Як зазначав О. Грушевський, “людність жила в пригніченню, з тривогою дивилася в будучину” [29]. Кожен боявся за власну долю. Нагороди за донос викликали цілу хвилю їх. Старанно розшукувались мазепинці і мазепинські маєтності, щоб скористатись ними. Кожен чекав доносу, хоч безпідставного, та все ж дуже небезпечного, адже дрібні сумніви в мазепинстві могли зовсім зруйнувати родину, загубити безвинних людей. Навіть гетьман не міг почуватися спокійно, він відчував ще більшу небезпеку – “небезпеку тим страшнішу, що вона йшла від найближчих співробітників гетьмана – старшини, що посідала знамениту зброю – доноси в Москву. Цими доносами, що кидають таке похмуре світло на тодішню вищу українську верству, повні архіви московських приказів” [30].

Урядовий курс Російської держави стосовно Гетьманщини у 1710 р. сформулював київський генерал-губернатор Д.М. Голіцин: “Для нашої

безпеки в Україні потрібно насамперед посяти незгоду між полковниками і гетьманом, непотрібно виконувати різні прохання гетьмана, особливо, коли буде просити нагородити когось селами, млинами або чим-небудь іншим... Коли народ дізнається, що гетьман такої влади не буде мати, як Мазепа, то сподіваюсь, що будуть приходити з доносами. При цьому донощику не треба показувати суворість: якщо двоє прийдуть з брехнею, а суворості їм не буде показано, то третій і з правдою приїде, а гетьман и старшина будуть боятися” [31].

Московський уряд не міг примиритися з тим, що більша частина української старшини, найактивніші її діячі і помічники гетьмана Орлика перебували за межами його впливу. Адже саме ця частина мазепинців проводила досить бурхливу політичну діяльність. Щоб їх нейтралізувати, московський посол у Туреччині Шафіров радив царю змусити родичів емігрантів, які залишались в Україні, писати до мазепинців листи, прохаючи повернутись. Петро I застосовував метод “заручництва родин” [32]. Тих, хто повернувся, було жорстоко покарано – спочатку їх довго допитували, а потім відправляли на заслання до Сибіру.

В одній державі існувало дві еліти, різних за політичною культурою, менталітетом, уявленнями, що призводило до протиріч та суперечностей. Українській старшині було важко почувати себе “своїм серед своїх” в оточенні, яке І. Борщак охарактеризував так: “Московська цивілізація погорджує наукою, нехтує лицарством; усі від найбільшого боярина до найскромнішого мужика – то царські “раби”. Що вже й казати про дикі, грубі розривки, про закони, топтані ногами” [33].

Фактично українська старшина після 28 червня 1709 р. була обезглавлена. Сама політична та військова ситуація просіяла її, знявши вершки, відділивши найактивніших та найсміливіших, тих, хто відповідав на виклики московського царя. Ця частина старшини була за межами України і продовжувала боротьбу. З іншого боку, маємо всі підстави вважати, що українська еліта, яка залишилась в умовах московського панування, що значно посилювалося після Полтавської битви 1709 р., втратила можливість реально впливати на політичну ситуацію в державі, втратила творчу енергію та прагнення боротись за свої привілеї, залякана петрівським терором, змістила напрямок своєї діяльності в русло матеріального забезпечення, тому поступово перетворювалась на малоросійських дворян – поміщиків. На виклик, кинутий московським самодержавством після Полтави, українська еліта відповіла пристосуванням до існуючих умов, політичною апатією, що й позначилось на подальшій долі Гетьманщини і відкрило шлях до ліквідації автономії України.

Література

1. Бушин М. І., Калиушко Л. В. Особливості радянської історіографії Полтавської битви 1709 р. // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2006. – № 9(103). – Ч. 2. – С. 31-35.
2. Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 368.
3. Там само. – С. 306.
4. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст.: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 3-4.
5. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі “історій”. – 3-є видання. – Торонто, 1976. – С. 130.
6. Горобець В.М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. – К., 1998. – С. 67.
7. Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. – К.: Україна, 1995. – 45 с.
8. Нольде Б. Вказана праця. – С. 13.
9. Якимович Б. Альфред Єнсен та його “Мазепа” // Вітчизна. – 1991. – № 11. – С. 157.
10. Военный энциклопедический словарь / Ред. Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1984. – С. 81.
11. Ю.А. Поляков. Как отразить многомерность в истории // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 5.
12. Горобець В., Струкевич О. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 31.
13. Там само. – С. 41.
14. “Пункти секретні”, дані царем Петром І ближньому стольнику А. Ізмайлову, призначеному царським резидентом при гетьманові І. Скоропадському // РДАДА, ф. 142, оп. 2, т. VI, 1709-1710 рр., арк. 58-59, 1709 р., липня 27.
15. Грушевський О. По катастрофі 1708 р.: Военні роботи // Записки НТШ. – Т. 80. – Львів, 1907. – С. 13.
16. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 522.
17. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 67.
18. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 65.
19. Січинський В. Доба гетьмана Мазепа очима чужинців // Важкий шлях: перша половина XVIII ст. / Упор. В.М. Горобець. – К.: Україна, 2002. – С. 319.
20. Млиновецький Р. Вказ. праця. – С.112.
21. Андреев И. Мазепа: герой или изменник? // Знание – сила. – 2001. – № 4. – С. 124.
22. Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. – М.: Новое литературное обозрение, 1995. – С. 9.
23. Яковлева Т.Г. Мазепа – гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 62.
24. Павленко Н.И., Артамонов В. 27 июня 1709. – М., 1989. – С. 266.
25. Борщак І. Мартель Р. Життя і пориви великого гетьмана. – К., 1991. – С. 315.
26. Яковлева Т.Г. Вказана праця. – С. 63.
27. Джиджора І. Україна у першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 1.
28. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Пер. с англ. / Сост. А.П. Огурцов. – М.: Прогресс, 1991. – С. 164.
29. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708-1709) // Записки НТШ. – Т. ХСІІ. – С. 28.
30. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки НТШ. – Т. СЛІІ. – Львів, 1933. – С. 16.
31. Цит. за: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т. 16. – С. 32.
32. Яценюк Г. М. Доля козацької старшини після полтавської катастрофи // Вісник Черкаського університету. Сер. Історичні науки. – Черкаси, 2004. – № 61. – С. 18.
33. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч. – С. 42.

Надійшла до редколегії 22.11.2007 р.